

شرح اشارات و تنبیہات شیخ الرئیس

کتاب الاشارات و التنبیہات بوعلی به تصحیح مجتبی زارعی
قم: اجمالی انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه

عبدا... صلواتی*

معرفی اجمال اشارات و تنبیہات بوعلی:

ابوعلی حسین بن عبدا... بن سینا معروف به «شیخ الرئیس» از فیلسوفان بزرگ جهان اسلام آثار متعددی در زمینه‌های مختلف علمی است که از جمله آثار او در فلسفه می‌توان به شفا، مبدأ و معاد، نجات، اشارات و تنبیہات و... اشاره نمود. یکی از مهم‌ترین کتب وی، کتاب اشارات و تنبیہات است که در سه حوزه منطق، علم طبیعی و فلسفه به طرح مطالب می‌پردازد، این کتاب دارای مباحث عرفانی هست که در فصول پایانی بخش فلسفه (نمط ۸، ۹ و ۱۰) مطرح شده‌اند و بیانات پر مغز و عرش شیخ الرئیس در این مباحث مآدبه‌ای گسترده و پربار برای صاحبان ذوق و فهم فراهم کرده است. در سراسر این اثر شریف اصولی و امهاتی بیان شده‌اند که با تدبّر در آن می‌توان فروع بسیاری استخراج نمود.

*. کارشناس ارشد فلسفه و کلام.

بخش اول اشارات مربوط به مباحث منطقی است و مشتمل برده باب که هر یک از ابواب معنون به «نهج» است. بخش دوم آن مباحث طبیعیات را مطرح می‌کند که در سه باب تبویب شده است و باب سوم آن راجع به نفس است، اگر چه نفس و مباحث آن در علم طبیعی جای ندارد اما به لحاظ تدبیر قوای جسمانی در طبیعیات از آن سخن گفته می‌شود، به دیگر سخن حقیقت الهی که در انسان به ودیعت نهاده شده بدان لحاظ که با جسم و قوای جسمانی سرو کار دارد نفس نام می‌گیرد و از آن در علم طبیعی بحث می‌شود، و بدان اعتبار که با عالم مجردات و کلیات مرتبط است روح نامیده می‌شود که از آن در مباحث الهی و فلسفی بحث می‌شود. و از آن جهت که نفس حلقه میانی طبیعت و ما بعد طبیعت است، شیخ الرئيس آن را قبل از ما بعد الطبیعة و در پایان مباحث طبیعت مطرح می‌کند.

بخش سوم اشارات به ما بعد الطبیعة تعلق دارد که دارای هفت باب است و همانطور که قبلاً بیان شد ابواب ۸ و ۹ و ۱۰ آن به طرح مباحث عرفانی می‌پردازد ابواب بخشهای دوم و سوم اشارات تحت عنوان «نمط» مطرح می‌شوند و هر یک از ابواب (منهج و نمط) فصولی دارند که با اسامی اشاره، تنبیه، و هم و تنبیه، مقدمه و... مشخص شده‌اند. در فصول موسوم به اشاره استدلال و برهان اقامه می‌شود و در تنبیه استدلالی مطرح نمی‌شود بلکه در آن تذکر به مطالب و بیان نکاتی که در فهم سودمندند اشاره می‌شود. اگر چه در دسته بندی مشربهای فلسفی بوعلی در زمرة فلاسفه مشاء قرار می‌گیرد اما حقیقت آن است که محتوای فلسفی در بیانات شیخ در پاره‌ای از موارد قضاوت بنیادی با فلسفه مشایی دارد. اما وی مسائل فلسفی را به زبان رایج آن روز یعنی زبان مشایی مطرح می‌کند تا پذیرش آن آسانتر صورت گیرد و در همان ابتدا با موضع خصمانه روبرو نشود. البته شایسته ذکر است که در کتاب اشارات در مواردی که نظر شیخ غیر از نظر مشائیین است عبارت «تحت هذا سر» به چشم می‌خورد. (ر. ک ص ۲۵۸)

شروح اشارات

اشارات بوعلی به عنوان یکی از مهم‌ترین متون درسی حوزه‌های فلسفی مورد توجه بزرگان این علم و همه دوستداران فلسفه بوده است و تا به امروز نیز همچنان جایگاه خویش را در متون فلسفی کلاسیک حفظ کرده است. به سبب اهمیت این اثر حکما و

متکلمان شروح متعددی بر کتاب اشارات نوشته‌اند تا رموز کلمات شیخ را بر طالبین حکمت آشکار نموده و از دشواری فهم آن بکاهند. مصحح محترم کتاب حاضر نیز به برخی از شروح آن اشاره نموده‌اند.

اما مهم‌ترین شرح و ماندگارترین آن شرح حکیم خواجه نصیر طوسی با عنوان حل مشکلات الأشارات است که سرّ تدوین آن، پاسخ و دفع اشکالات و اعتراضات امام فخررازی و ابوالبرکات بغدادی بر اشارات بوعلی بوده است، زیرا به نظر وی، شرح آنها در واقع جرح بوده است نه شرح، چنانکه خواجه در فائ التقریر غیر الرد، والتفسیر غیر النقد (اشارات ج ۲، ص ۱ نشر البلاغة قم)، بدین امر اشاره کرده است.

بررسی تصحیح حاضر

این کتاب برخلاف سایر کتب منتشر شده از اشارات بوعلی، تنها شامل متن می‌باشد و شرح هیچیک از شارحان را به همراه ندارد و مصحح با توجه به سه جنبه ادبی، محتوایی و بررسی نسخ متعدد به امر تصحیح پرداخته و برای تاکید بر جنبه سوم، شرح اشارات دکتر سلیمان دنیا (چاپ مصر) و اشارات (چاپ دانشگاه تهران) و ترجمه فارسی اشارات توسط عبدالسلام فارسی را مورد توجه قرار داده است.

همانطور که مصحح در شیوه تصحیح بیان نموده در این کتاب سعی بر آن بوده که عبارات و لغات صحیح یا اصح در متن قرار گیرند و عبارات و واژه‌های صحیح (مقابل اصح) یا غلط در پاورقی ذکر شوند و از تصرف در متن کتاب پرهیز شود. در تصحیح این اثر از یازده نسخه استفاده شده است، البته علاوه بر این مآخذ، منبع دیگری نیز به چشم می‌خورد که آن شرح حکیم طوسی بر اشارات است. دلیل استفاده از این منبع، تصریح به مواضع اختلاف نسخ در آن است در اثر حاضر هر یک از عناوین اشاره، تنبیه و... به عنوان یک فصل قلمداد گردیده است و نیز برای سهولت فهم مطالب کتاب عناوینی از سوی مصحح برای متن ارائه شده که در بین دو قلاب ذکر شده‌اند.

در پاره‌ای از موارد توضیح بسیار کوتاهی برای فهم بهتر متن ارائه شده و گاهی به نشانی ارجاعاتی از قبیل: فیما سبق، ستعرف و... بیان شده است و برای تفکیک این دسته از پاورقیها با پاورقیهایی که بیانگر اختلاف نسخ است از علامت * استفاده شده است (ر.ک ص ۶۳ و ۱۹۵) البته در برخی موارد برای بیان شرح حکیم طوسی و منابع حدیثی نیز از این علامت استفاده می‌کند (ص ۱۱۴ و ۱۸۱).

نقاط قوت تصحیح

استفاده از نسخ متعدد باعث قوت این تصحیح شده است. مصحح علاوه بر این جنبه مثبت از کتب دیگری چون شرح اشارات دکتر سلیمان دنیا، ترجمه فارسی اشارات عبدالسلام فارسی و شرح خواجه بر اشارات بهره می‌جوید. تصحیح حاضر دارای فهرست تفصیلی است که تحقیق و دستیابی به ابواب و فصول کتاب را سهولت می‌بخشد. همچنین مقدمه مصحح نیز حاوی نکاتی ارزشمند و حائز اهمیت است که در آن از زندگی بوعلی، فلسفه وی، اثر فلسفی مهم او اشارات و تنبیهات و شروع آن سخن گفته است. در پایان نیز مصحح شیوه تصحیح خویش را بیان می‌کند.

ارائه فهرست الفاظ منطقی، فلسفی و عرفانی و عدم اشکالات ویرایشی و اغلاط مطبعی نیز از جمله نکات قوت این تصحیح است. نکته‌ای که در پایان می‌توان بدان اشاره کرد این است که بطور کلی می‌توان اثر حاضر را در زمره آثار تحقیقی و تصحیحی ارزشمند بشمار آورد.

نقاط ضعف تصحیح

چنانکه مشهور است، اشارات بوعلی دارای پیچیدگیها و دشواریهای ویژه‌ای است که اکتفای صرف به متن آن بهره‌برداری از آن را به حداقل می‌رساند. لذا برای استفاده هر چه بیشتر از آن، استفاده از شرح مبسوط و دقیقی بر آن ضروری می‌نماید.

اگر چه انتشار متن اشارات با تصحیح دقیق و عالی قابل ستایش و تقدیر است و عدم همراهی آن با شرح خواجه یا سایر شروح از ارزش علمی این کتاب نمی‌کاهد، اما استفاده کلاسیک و آکادمیک از آن را دشوار می‌سازد.

ویژگی و مشخصات نسخ مورد استفاده بطور کامل ذکر نشده‌اند و تنها به بیان اجمالی آن اکتفا شده است.

چنانکه در شیوه تصحیح کتاب حاضر آمده آنچه بر متن اصلی افزوده یا کاسته شده مورد لحاظ قرار نمی‌گیرد. (ر.ک ص ۱۷) که این نوع تصحیح بر این شیوه مبتنی است که یکی از نسخ به عنوان نسخه اساس (اصلی) قرار می‌گیرد تا افزودنیها و کاستیهای آن مورد توجه قرار نگیرد، در حالیکه در شیوه بازخوانی متن حاضر بطور دقیق بیان نشده که آیا اساساً یکی از نسخه‌ها نسخه اصلی واقع شده یا اینکه هیچ نسخه‌ای به عنوان اصل و اساس کار قرار نگرفته است؟!

چنانکه در شیوه تصحیح مطرح شده، سعی مصحح بر آن بوده است که لغات اصح یا صحیح در متن جای گیرند و واژه‌های صحیح (مقابل اصح) و غلط در پاورقی ذکر شوند. اما در برخی موارد، آنچه در پاورقی بیان شده است، اصل ترجیح اصح بر صحیح در ضبط متن رعایت نشده است به عنوان نمونه به برخی از آنها ذیلاً اشاره می‌شود؛

متن	پاورقی
يقولون «الجسم هو المنقسم...» (رک ص ۲۰۵)	انّ الجسم
و لمثل هذا ما يتخصّص (رک ص ۲۵۸)	و بمثل
بل ربما كان شيء ماعلة (رک ص ۲۶۸)	بلی
لانّ منه او ممّا (رک ص ۲۹۶)	لانّه منه
علی ترتیبه فی تفاصیله (رک ص ۲۹۸) و تفاصیله	
یناله ذاته و حال (رک ص ۳۰۰)	أو
فأنه سریع الی مثل هذا (رک ص ۳۸۱)	سریع الحركة

در تصحیح حاضر، عبارات و کلماتی به چشم می‌خورند که از جهت ادبیات، محتوا و... استواری چندانی ندارند، در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌شود:

فکل ما یعقل شیئاً فله ان یعقل ذاته (رک ص ۲۵۰)	و کل ما...
لتصوّر عرض (رک ص ۲۵۷)	عرض
حركة الجسم الاول (رک ص ۲۵۷)	جسم
الاسبب مخصّص (رک ص ۲۵۸)	مخصوص
لو حصل له شخص آخر (رک ص ۲۵۸)	جزئی
أنه هو ذا يتخیل (رک ص ۲۶۰)	هوذا [به معنای اینک]
و كذلك الحال فی کل کلی (رک ص ۲۶۴)	و کذا
لیست هی علة تقدّم مثلثیته و تكون جزءاً من حدّها (رک ۲۶۵)	و تکون
اعلم من هذا انّ الاشياء (رک ص ۲۷۱)	أعلم
اما الوجود فلیس بماهية لشيء ولا جزءاً من (رک ص ۲۷۳)	ولاجزاء [عطف بر ماهیه لشیء است و مجرور]

أُتِعرف ما «الملك» (رك ص ٢٩٦)
في جميع السماوية واحداً (رك ص ٣٠٠)
لا يتميّز الفلك في ذلك عن الكواكب (رك ص ٣٠٩)
أنّ الحاوي والمحوى و جابماً عن شينئين (رك ص ٣١٢)
و نفسه أكبر من ان تخرجها ذلّة بشرٍ (رك ص ٣٦٦)
فالتسامع و التعارف يشهد أنّ (رك ص ٣٧٥)
استراحة أو وهنه (رك ص ٣٨١)
إذا كانت النفس قوية الجوهر (رك ص ٣٨١)
ليجرى فيما تؤتية (رك ص ٣٩٥)

«الملك الحق»
الاجرام
السماوية
الكواكب
عن سببين
تجرحها ذلّة
فالتعارف و
التسامع
و
الجواهر
تعطيه